

ІСТОРИЧНА ТРАВМА СПІЛЬНОТИ: ЯК НАЩАДКАМ ПАМ'ЯТАТИ ТРАГІЧНЕ?

Л.А.Найдьорова

Останнім часом достатньо популярним став трансгенераційний підхід до психотерапії психологічної травми особистості. Розробляються нові методи допомоги людині, психологічні негаразди якої зумовлено проблемами і втратами, які дістались її батькам. Психологічні зміни, яких зазнали батьки внаслідок травмування певними подіями, ніби рикошетом б'ють по нащадкам. Механізмом передачі психотравми в наступні покоління (у видозміненому вигляді) стають дисбаланси в сімейній системі. Трансгенераційний підхід загалом набуває все більшого поширення і поза індивідуальною та сімейною психотерапією, виходячи на питання профорієнтації (див., наприклад [1]) та інші аспекти соціального життя. Наявність трансгенераційних ефектів виявлено не тільки у відношенні до індивідуальних психотравм (загроза життю, втрата людини чи порушення прив'язаності) або порушень сімейної системи (вбивство дитини, інцест), але й щодо так званих колективних травм, зумовлених суспільно-політичними подіями. Так, досліджуються трансгенераційні наслідки таких колективних травм: переселення корінного населення Північної Америки до резервацій (втрата місця проживання і звичного способу життя спільноти) [2]; голокосту, знищення євреїв нацистами в ході другої світової війни [3]; загалом наслідки впливу Великої вітчизняної війни на нащадків [4], наслідки для тих, чиї батьки були учасниками терористичних актів, техногенних і природних катастроф тощо. Розгляд війни як колективної травми, яка впливає на нащадків стає все більш актуальною з огляду на розповсюдження локальних воєн [5].

В історії України також є досить багато подій, які мають психотравмуючий потенціал. За останнє століття, протягом якого

формувались умови життя декількох поколінь, можна виділити багато подій, до яких можна застосувати поняття колективної травми, оскільки вони були надзвичайно емоційно важкими і суттєво змінювали образ життя людей. В попередніх роботах нами обгрунтовано необхідність досліджувати трансгенераційні ефекти такої колективної психотравми як голодомор [6]. Можна виділити особливості колективної травми Великої вітчизняної війни для України, оскільки для значної частини населення друга світова війна була формою продовження громадянської війни проти більшовиків, тобто ми маємо колективну травму співіснування спільнот, які мають опозиційний досвід протистояння предків. І як показують останні події, відбувається повторне травмування в цьому контексті, згадаймо бійку 9 травня 2011 р. у Львові. Історія не полишає сьогодення, ставить перед сучасним молодим поколінням завдання подолання психологічних наслідків тих подій, учасниками яких ми не були, але маємо живі, болючі емоції з цього приводу, наслідувані від наших рідних. Окремої уваги заслуговує Чорнобиль як колективна травма, що передається нащадкам. Крім того, пора порушити питання психотравми 1990-х років, яка (попри наявність різних оцінок політичних подій) на рівні життя спільнот і родин теж мала всі ознаки колективної травми руйнування сталого образу життя. Необхідно розібратися – а чи не є наша сучасна молодь, до якої закидають перебільшення цінності матеріального благополуччя, фінансово травмованою тотальним безгрошів'ям батьків, які виживали за рахунок «підніжних кормів» при обвалі систем соціального забезпечення, відсутності виплачування заробітних плат, прихованого, а то і явного голодування.

Питання колективної травми має звучати на фаховому психологічному рівні, воно потребує глибокого неупередженого аналізу, адже є політично і медійно небезпечним. Політично – тому, що будь-яка інформація з цього приводу може ставати аргументом загостреної політичної боротьби за владу, особливо в період виборчих компаній. Медійна небезпека, крім попереднього політичного аспекту, включає іще й небажані віктимізаційні наслідки –

посилення відчуття «травмованої жертви» або спротив, відкидання проблеми через побутове розуміння поняття психотравми, як психічної хвороби. З обидвома цими аспектами ми вже зіштовхувались раніше, тому наголошуємо на необхідності наукового аналізу, який має охоплювати різні погляди людей – живу онтологію життя єдиної спільноти, в якій ці погляди створюють умови для формування життєвого світу нащадків.

Мета нашої роботи – здійснення соціально-психологічного аналізу явища трансгенераційної передачі історичної травми спільноти на прикладі низки колективних травм, які пережило населення України протягом останнього століття. Головна спрямованість такого теоретичного аналізу – знайти способи активізації індивідуальної і групової рефлексії можливих наслідків історичної травми для молодого покоління, які слугували б орієнтирами для педагогічної практики в Україні. Соціально-психологічний аналіз має узагальнити світовий досвід осмислення історичних травм різних спільнот у тих позиціях, які відповідають реаліям України. Інтеграція цього досвіду спиратиметься на розроблені нами теоретичні і методологічні засади рефлексивної психології територіальних спільнот.

Дослідницькі запитання, на які мають відповісти наші студії, охоплюють як теоретичну проблему трансгенераційної передачі психотравми і ролі груп-рефлексивних механізмів її подолання, так і прикладний аспект визначення найбільш оптимальної позиції педагогів, які включені у так звані «технології пам'яті». Чи потрібно вивчати страшні болючі сторінки нашої історії, які досі травмують? Що відповісти батькам, які кажуть, що після уроків про голодомор їхня дитина плаче і ніч не спить від сильних емоційних вражень? Як відреагувати колективну травму, про яку (навіть якщо ми зазвичай не думаємо про неї) не вдається зробити вигляд, що її не було, адже все одно живемо з наслідками її впливу на всіх нас?

Поняття *історична травма*, як воно найчастіше сьогодні використовується, позначає кумулятивне (сукупне) емоційне і психологічне

враження, накопичене як протягом життєвого шляху окремої людини, так і в наступних поколіннях; враження, яке було спричинене травматичним досвідом великої групи, членом якої людина себе вважає. Перші роботи з вивчення історичної травми було присвячено проблемі жертв Голокосту, але цей концепт використовувався також для дослідження інших груп, зокрема американців японського походження, вірмен, американських індіанців півночі. Поняття історичної травми активно застосовують для вивчення наслідків апартеїду в Південній Африці [7], подолання психологічних наслідків локальних воєн і протистоянь (Югославія, Ізраїль-Палестина, Кіпр-Туреччина та ін.).

Відповідь на історичну травму (ВІТ) – це низка взаємопов'язаних особливостей реакцій на травму. До складу ВІТ включають зловживання психоактивними речовинами (зокрема, алкоголем) як спробу досягти оніміння психологічного болю [2]. До ВІТ відносять також інші форми самодеструктивної поведінки, суїцидальні думки та настрої, депресивні і тривожні стани, занижену самооцінку, гнів, що супроводжується труднощами усвідомлення та вираження емоцій. ВІТ асоціюється із історично нерозв'язним відчуттям горя, яке супроводжує історичну травму.

Відомо, що за рівнем загальної задоволеності життям мешканці України займають чи не найнижче місце в Європі, і навіть нижче тих країн, де гірші об'єктивні показники рівня життя. Україна має вражаючі темпи зростання таких само-деструктивних соціальних патологій, як алкоголізм, наркоманія, паління, особливо серед молоді. Зважаючи на розповсюдження в Україні всіх названих проблем (зрозуміло, що причини – не лише в історії, а складають цілий комплекс), вважаємо за необхідне визначити й ті моменти, які зумовлено реагуванням на історичні травми. Це особливо важливо з огляду на те, що однією із невід'ємних характеристик історичної травми, на нашу думку, є блокування рефлексивних процесів, що унеможливорює адекватне відбиття стану і причин негативних переживань, тим більше, якщо

події, які спричинили травму, відбувалися іще до народження людини, в біографії батьків.

Історична травма має *трансгенераційні механізми передачі*, які нині достатньо добре вивчені в сімейній психології та використовуються у психотерапії. Так, відомо, що відмова матері від дитини в ранньому віці впливає на емоційний стан і життєвий світ нащадків щонайменше до третього покоління (за даними Абрамс [8]). Передача травми через покоління відбувається не прямим шляхом, а опосередковується низкою механізмів. Так, відомий американський дослідник психологічної травми Даніель Счечтер [9], вивчаючи причини проблем молодих матерів з їхніми маленькими дітьми, виявив, що при наявності в дитячому досвіді матері страждань від жорстокості і насильства, навіть при наявності найкращих намірів відносно своєї дитини, травмована мама має великі труднощі, а інколи просто не здатна адекватно «прочитати» дитину, розпізнати її стресовий стан, толерантно поставитись до дитячих реакцій в цьому стані. До того ж, такі мами часто припускаються помилок у приписуванні своїй дитині намірів і особистісних характеристик, які та не має. В результаті дитина, в прагненні зберегти прив'язаність до такої травмованої в дитинстві матері конформно пристосовується до цих помилкових атрибуцій і батьківської гіпер-пильності, що призводить до травматично викривленої інтерсуб'єктивності. Наслідком стає продовження ефекту травмованості в наступному поколінні.

Як видно із цього прикладу трансгенераційної передачі травми, основою її продовження стають порушення інтерсуб'єктивності. При цьому *інтерсуб'єктивність* розуміється як деякий проміжний стан між об'єктивністю і суб'єктивністю, який переживають разом як персональний досвід більше, ніж один суб'єкт. За Томасом Шеффом [10] інтерсуб'єктивність - поділення суб'єктивного стану одного суб'єкта багатьма суб'єктами. Інтерсуб'єктивність трактують трьома різними способами: 1) як узгодженість, коли декілька людей згодні з смислом або

визначенням ситуації; 2) як загальна думка – поділене значення, сконструйоване людьми в їхній взаємодії один з одним, який використовується в якості повсякденного ресурсу для інтерпретацій значень елементів соціального і культурного життя; 3) як позначення для поділеної (частково поділеної) дивергенції значень і смислів, коли користуються не однаковим розумінням ситуації, а двома відмінними (як це відбувається, коли людина каже неправду, жартує тощо) – оперування двома суб'єктивно відмінними визначеннями реальності. Наявність когнітивної поділеності і консенсусу вважається необхідною умовою існування інтерсуб'єктивності, квінтесенцією якої виступає жива людська мова з її потенціалом розвитку.

Групова рефлексія [11] забезпечує втримання дивергентних відмінностей, перетворюючи когнітивні процеси в процеси нової якості – суб'єктивно об'ємні, тобто такі, що дозволяють охопити інтерсуб'єктивність без зведення її до питання про єдино «правильне відбиття об'єктивної реальності». Реальність неможлива без інтерсуб'єктивності з природною дивергенцією різних суб'єктивних інтерпретацій, і навіть ширше – співвідношень форматів дискурсу різних суб'єктів. Навіть помилкова суб'єктивна інтерпретація подій одним суб'єктом має статус об'єктивної реальності для іншого суб'єкта. Особливо важливими ці моменти стають в такій сфері, як стосунки між суб'єктами. Нездатність одного із суб'єктів адекватно розуміти стани іншого, коли інтерпретації мають систематичну похибку (внаслідок психотравми, наприклад) створює такі умови інтерсуб'єктивності, які закладають дивергентність смислів у саму картину суб'єктивного світу іншого суб'єкта, який в цих умовах втрачає чітку межу реальності, спільності, індивідуальності.

Наголосимо, що *допомога* матерям, які пережили психотравму, і стикаються з описаними вище проблемами із власними немовлятами, будується саме за принципом відновлення психічної функції в обхід локально травмованих структур, які заблокували певні елементи системи. Так відновлюється здатність читати і писати, коли дрібна моторика

заміщується крупною (обведення контуру букви всією рукою), що показано в нейропсихологічних експериментах А. Р. Лурії. Відповідно цій схемі, заблоковану емпатію на емоційному рівні поділяння інтерсуб'єктивності, вдається «обійти» через інші способи зробити явними стосунки і переживання.

Підтверджено, наприклад, ефективність використання для подолання психотравми *методу розстановок*, тобто відображення елементів внутрішнього світу людини або певної її історії за допомогою розташування, відстаней і напрямів об'єктів (а краще інших учасників, які можуть розказати про свої відчуття на тому чи іншому місці, зміни відчуттів при переміщеннях тощо) [12].

Іншим дієвим способом подолання блокування або порушень інтерсуб'єктивності внаслідок психотравми виявилась *техніка сесій клінічного супроводу відео-аналізу зворотного зв'язку*, запропонована Счетчером [9]. Ця техніка полягає в перегляді в присутності психолога відеозафільмованих фрагментів реальної взаємодії матері і дитини, ігор дитини, ситуації розділення мами і дитини, інших подібних стресових ситуацій, і обговорення відеоматеріалів з психологом: він просить маму подумати про те, що може відчувати її дитина під час цих подій, під час перегляду цих подій тощо. Таку схему переосмислення емоційного досвіду автори називають менталізацією [13]. Тобто, за допомогою посередництва і з використанням ресурсу особистості клінічного психолога очевидне невідрефлексоване в стосунках матері і дитини підлягає осмисленню і переосмисленню в груповій рефлексії (в інтерсуб'єктивності з психологом) саме в напрямку відновлення адекватної поділеності станів.

Автори цих двох названих підходів належать до різних психотерапевтичних напрямів – розстановки і металізації – послуговуються різними теоретичними концепціями (зокрема не використовують терміни групової рефлексії), але схеми їхніх дій чітко підтверджують нашу тезу про

необхідність активізації рефлексії для подолання наслідків психічної травми, що передаються через покоління. Наскільки можливим є перенесення схем і принципів рефлексії психотравми, отриманих на між персональному рівні вивчення, на рівень аналізу історичної травми спільнот? Аналіз досліджень історичної травми та способів її подолання дасть можливість обґрунтованої відповіді на це запитання.

Звернемося до аналізу *історичної психотравми Великої вітчизняної війни*, здійсненого сімейним психологом Людмилою Петрановською [4], в якому продемонстровано тісний взаємозв'язок між історичною травмою великої групи і сімейними стосунками. «9 травня – це душевний біль, який поруч, він стоїть за плечима. Він іще й зараз не прожитий повністю. Я частина цього народу і не можу писати спокійно» – так починає свій аналіз Л.Петрановська.

Вона, насамперед, характеризує травму як глибоку і дуже велику, адже жодної сім'ї не залишилось осторонь. Загинули не лише військові, великі втрати серед мирного населення. Смерть багатьох була мученицькою, вбивства звірячими. Крім того, це була травма, ускладнена амбівалентністю. Травма, спричинена чужою людиною, переживається легше, ніж та, причиною якою стала близька людина, особливо та, до функцій якої відносять захист і безпеку. Коли насильник і захисник об'єднуються в одній особі, це викликає найважчі почуття – амбівалентні, змішані – сплав любові і ненависті, які не можна відділити одне від одного, які мають один із найсильніших руйнівних потенціалів. Травма цієї війни була ускладнена амбівалентністю, адже про злочини влади проти власних людей було, якщо і не відомо точно, але люди все це відчували. Для терапії амбівалентності дуже важливо розділити змішані почуття.

Аналізуючи умови, які складались у Радянському союзі, Л. Петрановська [4] враховує всі *етапи динаміки опрацювання історичної психотравми*: стадії шоку, відкидання, усвідомлення, відновлення.

На *стадії шоку* головна мета людей вижити, на почуття в такій гіпермобілізації не вистачає ресурсів, інакше не пережити всі ті страшні події і обставини, які руйнують образ світу, розриває емоційні зв'язки, вносять в життя хаос і почуття беззахисності перед силами долі. На цій стадії, психологічно точно змальованій в книзі Василевської «Радуга», допомогти можна лише ділом, зробити щось на полегшення ситуації. (Все відбувається без узгоджень, інтерсуб'єктивність не комунікаційна, взаємодія лише предметна, «очі бачать – роби» правило спілкування). Лише потім, коли безпосередня небезпека відступає, починається обробка травми. На початку виходу із шоку бувають приступи неприродних веселощів, істеричності, роздратованості, тривоги, розгубленості.

Використовуючи аналіз післявоєнних подій і форм їх представленості в мистецьких творах того часу, Л.Петрановська доводить, що характерна для індивідуального посттравматичного синдрому *стадія відкидання травми*, або ілюзії реабілітації, була властива і великій групі, всьому соціуму. Функція цієї стадії – передишка, пауза для накопичення ресурсів, необхідних для подолання травми. Чим більш безпечні обставини, в які потрапляє людина після травми і чим більший внутрішній ресурс, тим коротшою буде стадія відкидання. Але в післявоєнній країні не було безпечно: жили важко, голодно, нова хвиля репресій, заборона об'єднань ветеранів, замовчування питань аналізу війни (заборона святкування дня перемоги). Ми вважаємо, що внутрішня політика фактично була спрямована на *блокування рефлексії події*, що призвело до фіксації стадії відкидання.

Особливо небезпечним є застрягання на відкиданні амбівалентної травми. Діти, які постраждали від насильства батьків, або втрачають здатність розмовляти на цю тему (аж до спазмів), або раціоналізують травму (так і треба було, це було правильно), знецінюють її (а мені від цього байдуже, і не боляче зовсім було). В суспільстві, на відміну від індивідуальної психотравми, можуть бути люди, які мають більше внутрішнього ресурсу, чим інші, саме вони починають першими переходити

на наступні стадії і дають можливість іншим користуватись результатами здійсненого ними усвідомлення травми.

Лише 1957 рік (вихід фільму «Летять журавлі»), на думку Л. Петрановської, став початком *стадії усвідомлення*, де колективними психотерапевтами травми виступили люди мистецтва. Ознаки цієї стадії: «переповнення» почуттями, потреба говорити про них, потреба повернутись на місце події, відновити деталі; повнота і яскравість спогадів, «повторне переживання», проживання гніву до насильника, компенсаторна агресія; проживання провини і перехід від провини до відповідальності. Огляд подій і культурних традицій, що започатковувались протягом наступних двох десятиліть показує відповідність цій стадії. Відсутність спротиву болю, повторне його проживання – це ознака стадії усвідомлення. По відношенню до травми війни, на відміну від інших згаданих історичних психотравм українців (зокрема, травми голодомору), стадію усвідомлення і символічного відреагування більшість людей проживають, входячи в спільні стани під впливом мистецьких текстів: «Я знаю, никакой моей вины в том, что другие не пришли с войны...». Тільки аспект амбівалентності травми досі залишається не проробленим («когда Родина-мать становилась убийцей»), хоча після 90-х ця тема теж набуває звучання в мистецтві.

Найважче прийняти не травму жертви, а *травму насильника і свідка*, тому досі маємо спротив і реакції відкидання, наприклад, спогадів про звірства радянських солдатів на звільнених територіях. Люди гніваються, агресивно кидаються один на одного, готові «глотки рвать за события шестидесятилетней давности», тому що болить, іще дуже болить. Ця частина травми залишається не усвідомленою, не зціленою. Навіть на аналіз Л. Петрановської надходило багато коментарів, у яких її звинувачували в кощунстві, аморальності і т.п. від людей, які досі знаходяться на стадії відкидання раціоналізованої травми.

Стадія відновлення характеризується тим, що людина каже собі «досить болю» і відпускає історичну подію в минуле. Характерним для цієї стадії є збільшення споживання, акцент на задоволенні тілесних, матеріальних потреб, переключення на теми сьогодення. Порівняно із минулим поколінням безідейність, споживацтво, сексуалізація, характерні для нового покоління, – це своєрідні ознаки стадії відновлення суспільства від історичної травми. Ця теза Л. Петрановської також стає приводом для дискусій, адже для старшого покоління дивергентність поділеного досвіду сприймається як занадто висока, аж до втрати спільної ідентичності. Крім того, людство тільки починає жити в ситуації відсутності історичних травм великого масштабу на кшталт світових воєн. Натомість відбуваються локальні історичні травми, які накладаються на трансгенераційні наслідки попередніх травм. Так що перетворення ментальності, які відбудуться при подоланні приводів історичної травматизації, сьогодні важко передбачити. Не виключено, що патерн історичної травми, який існує в колективній свідомості людства, буде себе відновлювати на інших рівнях, стимулюючи травматизацію і відволікаючи від вирішення нагальних проблем «кінця природного світу» або екологічної катастрофи планети. Проте такі футурологічні студії виходять за межі мети даної роботи.

До аналізу психотравми, здійсненого Л.Петрановською, для контексту України ми додаємо іще один аспект – *прийняття розділеного опозиційного досвіду*, взаємне визнання страждань різних частин спільноти, в тому числі тих, які з самого початку сприймали фігуру радянського солдата як таку, що здійснює насильство над звичним способом життя людей, проти якої потрібно боротись як проти породження ворожої більшовистської влади. Це була та частина українського населення, якій вдалося вижити і зберегти колективну свідомість, зруйновану на більшості території країни влаштованими голодоморами (знищити фізично, разом із носіями цієї свідомості, або через психологічне травмування тих, хто залишився живим). Накладення однієї історичної травми на іншу – це тема для окремого

соціально-психологічного дослідження. Тут же хотілось підкреслити глибоке психоісторичне коріння тих конфліктів, які розгораються 9 травня в Україні між її сучасними мешканцями (згадаймо події у Львові). Тому до останньої стадії – відновлення, коли біль втихає, різні частини спільноти України підходять зовсім не одночасно. Фактично в Україні триває процес вибудовування нової колективної ідентичності, що відрізняє процеси рефлексії історичної травми війни, описані Л.Петрановською для мешканців Росії.

Корисно буде звернутись до досвіду аналізу цього аспекту історичної травми, спираючись на знахідки німецьких дослідників, які показали тісний взаємозв'язок між колективною пам'яттю, стражданням, рефлексією, ідентичністю і історією. Саме в Німеччині, яка мусила прийняти історичну трансгенераційну травму фашизму, себе як насильника, вироблено цінний досвід рефлексії спільноти, враховуючи також досвід застосування цих підходів для системи освіти.

Чи потрібно пам'ятати події, які привели до психологічного травмування? Чи можливо краще для здоров'я було б забути про ці події і рухатись далі. І питання не тільки в тому, чи потрібно пам'ятати, чи це небажано. Чи мають освітяни використовувати пам'ять про події, щоб формувати, репродукувати групову ідентичність, використовувати історичну травму для ресоціалізації дітей в епоху космополітизму [14].

Питання не тільки в тому, чи пам'ятати історичну подію, питання в тому, як інтерпретувати цю подію. Історичний спадок і колективна пам'ять вбудовані в колективну ідентичність. Основою формування колективної ідентичності завжди було протиставлення ми – хороші й вони – погані. Історію творять люди, пам'ять яких вибіркова (цей закон пам'яті відкрито дуже давно і ніким не доведено протилежне). Відповідно, в пам'яті різних людей з різною груповою ідентичністю постає різна історія в різній інтерпретації минулих подій. Якщо розглянути спільноти, то досвід

розщепленої спільноти, тобто такої, де одна частина має один поділений між учасниками досвід, а інша частина спільноти має інший, але теж поділений колективний досвід. Яким має бути шлях конструювання нової солідарної ідентичності? Як інтегрувати досвід «минулих ворогів», який завдяки вбудованій колективній пам'яті (підкріпленій технологіями колективної пам'яті) продовжує формувати розірвану ідентичність нового покоління? Пам'ятати чи побудувати «амнезійну» ідентичність [15], засновану на забуванні?

Колективна пам'ять – поняття, яке мало два народження. Перше відбулось в середині минулого століття, коли французький філософ і соціолог М. Холбах [16] за допомогою цього терміну позначив репрезентацію минулого в соціальній уяві, тобто, колективна пам'ять – це колективно поділена репрезентація минулого. Надалі пропонувались альтернативні поняття «соціальної пам'яті» (Fentress & Wickham, 1992), «колективного згадування» (Fentress & Wickham, 1992), національної пам'яті, публічної пам'яті (Bodnar, 1992) тощо. Всі ці концепти виходили із припущень про взаємопов'язаність минулого і теперішнього, індивідуального і колективного.

Дилема між минулим і теперішнім, індивідуальним і колективним формулюється так: чи має індивід право забути минулу травму задля конструювання нової ідентичності, яка не замкнута в минулій груповій ідентичності, якщо індивід знаходиться сьогодні в ситуації примирення. Навіть якщо ми, науковці, зараз вирішимо, що індивід має право «мати право забути», колективна ідентичність з її технологіями пам'яті від цього не зникне як реальність.

Виходом із цього парадоксу, на нашу думку, може бути лише парадоксальна теорія пам'яті Г.Середі, який вважав, що пам'ять – це механізм конструювання майбутнього. В сконструйованому нами сьогодні спільному майбутньому має знаходитись та точка відліку, та позиція, з якої

ми маємо дивитись у минуле, ре-інтерпретувати психотравми, з повагою ставитись до психологічних страждань минулого, звільняючись із трансгенераційних пасток, вибудовуючи нову колективну ідентичність. Проте шлях від ідеї до реалізації її в педагогічному процесі досить довгий, вимірюється десятками років, хоча це не привід не робити кроків у цьому напрямі, що ми і намагаємось вчинити цим теоретичним аналізом.

Колективна пам'ять історичної події не може просто передатися наступному поколінню якимось нескладним механізмом. Складність полягає в тому, що колективна пам'ять про події продовжує формувати ідентичність. Робочим механізмом трансгенераційної передачі травми може бути підвищена амбівалентність, яка за певних обставин робить людину відкритою до надбання нової ідентичності. Освітній аспект полягає в тому, щоб зосереджуватись на понятті створення нової солідарності без забування минулих травм, завдяки засобам полегшення станів у наративі болю і пропонуванні переходу до оптимістичнішого наративу надії.

Психолог Брайан Конвей, досліджуючи роль пам'яті трагічних подій (Кровава неділя 1972 р.) в формуванні ідентичності мешканців Північної Ірландії [17] виділив два аспекти використання поняття колективної пам'яті: перший – поділені людьми спогади про минулі події; другий – пам'ять про минуле, вбудована в «технології пам'яті», такі як фільми, книги, документи, поеми, пісні та подібне, що дає можливість передати згадки наступним поколінням. Зв'язок між пам'яттю і ідентичністю зростає в двох важливих напрямів: підкреслення політичної і емоційної цінності колективної пам'яті тому що репрезентації минулого зберігаються через соціальні та ідеологічні практики такі як поминальні ритуали, шкільні та військові паради, національні пам'ятники; другий аспект – зв'язок між пам'яттю та ідентичністю полягає в тому, що пам'ять створена в інтеракції між і серед людьми в соціальному і політичному контекстах.

Канадський педагог і історик Кен Монгомері [7] виділяє дві складові **формування офіційної** пам'яті через технології: 1) відбір і організація того, що мають знати діти про національну державу і її за загальною думкою славетних героїв; 2) легітимізація існування і управління країною як нормальною і не проблемною.

Поняття офіційної пам'яті дуже важливе для освітянина, оскільки він знаходиться в системі «затвердження офіційної версії історії» через механізми навчальної програми, підручника, запитань іспиту тощо. Практика лише останнього десятиліття зробила очевидним зв'язок між теперішнім і минулим, який проявляється у змінах інтерпретацій під впливом політичних рішень і флуктуацій зовнішньополітичного курсу керівництва держави. В ситуації таких коливань історичного змісту, технологічна функція якого – формувати колективну ідентичність через відчуття гордості за наше минуле – чи буде ще дивувати проблема української національної ідентичності.

Такою **небезпечною пам'яттю** є наприклад, думка, що Ізраїль і Палестина завжди були і будуть ворогами, що унеможливорює солідарність, усвідомлення поділеного історичного досвіду і гетерогенності цього досвіду. Небезпечна пам'ять у цьому контексті – це практика створення і використання пам'яті, технологія пам'яті, а будь яка пам'ять може ставати небезпечною, коли вона протистоїть панівному історичному наративу [5].

Небезпечною буде і така колективна пам'ять, яка закликає до солідарності на базі спільного людського страждання. «Пам'ять страждання – це саван для нації», - казав німецький політичний теолог Джоан Баптіст Метц [15]. Людина пам'ятає насамперед свої страждання, а точку зору іншого не пам'ятає, тому їй недоступні в колективній пам'яті страждання інших. Згадування власного страждання в минулому породжує почуття страху, гніву і помсти. Таким чином, пам'ять про страждання, яка є суттєвою частиною історичної травми, породжує цикл насильства, особливо через

освітнянську практику, якщо вона спрямована на підтримку насильства і ненависті.

З іншого боку, небезпечна пам'ять дає можливість входу до болю інших, робить нас здатними протистояти селективності власної пам'яті, яка обслуговує інтереси тих, хто отримує вигоду від підтримки статус-кво ситуації без змін. Небезпечна пам'ять конститує праксис пам'яті (дія з рефлексією), який ґрунтується на солідарності з маргіналізованими іншими. Це той шлях солідарності, в якому оздоровлюється наратив селективної пам'яті (для якого характерним є опис «нас», що вибудовує барикади проти жадливих «їх»). На персональному рівні солідарність вимагає постійної відкритості і критичності стосовно власного я, трансформування і воління усвідомлювати наші зв'язки зі стражданням інших – через увагу до їхньої пам'яті страждань, таких як вислуховування їхніх історій і робота з ними для полегшення їхнього болю. Таким чином ми починаємо бачити і нас самих як взаємозалежних і уразливих до несправедливості блокування власного голосу.

Надзвичайно важливими для нашого аналізу є ці висновки Метца відносно праксису пам'яті, адже в них точно окреслено сутність взаємоперетину дискурсів нащадків жертви і насильника – увага до пам'яті страждань іншого. Саме через культивування такої уваги можливе подолання дивергентного досвіду подій нащадками тих частин спільноти, які мають опозиційний досвід. Крім того, ці результати підтверджують тезу про необхідність рефлексії для подолання наслідків травми на рівні досвіду спільноти, а не тільки на рівні проблем сімейних стосунків.

Американський філософ Марта Нусбаум [18] вважає, що таке «страждання з іншими» є абсолютно необхідним для демократичного громадянства, тому що вдячність за мудрість, яку досягнуто через стосунки з іншими і розуміння уразливості є необхідним для полегшення страждання. За словами Метца, солідарність зламає логіку насильства і заміщує її на анамнез

причин. Така анамнестична солідарність з іншими – минулими жертвами – забороняє нерелексивні інструментальні привласнення попередніх історичних наративів, вимагає натомість критичної і довірливої переоцінки колективної пам'яті, наголошує німецький філософ Макс Пенський [19]. Критичність означає невимушеність конвенційних форм колективної пам'яті та ідентичності, укорінених в стосунках з іншими в розповідях історій тими, хто страждав.

Деяко інше поняття «небезпечної пам'яті історичної травми» в політико-психологічному контексті вводять Мішеліно Зембіас та Звай Бекермен, які вивчали освітні проблеми Ізраїлю та Кіпру [5]. Небезпечну пам'ять визначають як таку, що спричинює руйнування, розривання, розколення існуючого статус-кво, тобто, провідної культури зміцнення і увічнення існуючих групових ідентичностей. Таке політико-психологічне розуміння небезпечності колективної пам'яті в якості ризику містить уявлення про маргінальну ідентичність, яка втрачає історичне коріння. Автори наслідків історичної пам'яті в протистояннях нащадків розрізняють дві форми наративу: наратив болю і наратив надії. В першому випадку (наратив болю) автори описують позицію людини, готову призивати інших забути їх трагедію, але не готовий забути свою. Так, в Українському контексті наратив болю і протистояння проявляється з обох боків як небажання забути власний біль і одночасний призив до опонентів залишити їх біль у минулому (і з боку нащадків воїнів УПА, і нащадків воїнів Червоної армії). Сутність наративу надії полягає в тому, що відбувається трансформація образу ворога з минулого, людина отримує здатність подивитись на них не як на монстрів, а як на таких же людських істот, що можуть бути вразливими і можуть бути готовими до діалогу, прийняття чужого болю, вибудовування спільного досвіду і поступового відпускання трагедії в минуле. Не повне забування всього, а полишення свого болю в минулому, що дає надію на спільне майбутнє. Цей досить тонкий перехід від однієї форми до іншої є ключовим компонентом вибудовування

конструктивної взаємодії, спрямованої на подолання психологічних наслідків психотравми і примирення нащадків супротивників територіального, та й будь якого іншого історичного конфлікту.

Поняття рефлексії історичної травми спільноти, яке ми вводимо, дає можливість розглядати психологічні наслідки історичних подій не лише в межах долі окремої людини чи її родини, але всієї територіальної спільноти як єдиного багатокomпонентного групового суб'єкта. Такий акцент поняття дасть можливість розглядати імовірність повторного травмування з урахуванням опозиційного досвіду участі членів однієї спільноти на стороні протилежних сил, конфліктне протистояння яких створювало травмуючі події.

Дуже важливо в житті не зациклюватись на негативних подіях. Такий принцип можна розповсюдити і на колективну пам'ять спільноти. Проте, важливо розділяти намагання забути на стадії відкидання травми (як тимчасова захисна реакція або фіксований спротив), та забування на стадії відновлення, коли всі аспекти психотравми усвідомлено, відбулося прощення і примирення різних інтерпретацій подій, а відповідно вибудовано нову колективну ідентичність представників нового покоління. Наслідком переходу до наступної стадії відреагування історичної пам'яті, яка відбувається в наступних поколіннях митців, є певна дивергенція поділеного досвіду, яка виникає між батьками і дітьми. Тобто, суперечність між представниками опозиційного досвіду в межах одного покоління переводиться в певну міжгенераційну дивергентність поділеного досвіду аж до розриву поколінь.

Педагогічні настанови щодо трансляції небезпечної колективної пам'яті в систему побудови ідентичності наступного покоління мають спиратися на принципи екологічності інформації. Діти мають право знати все, їм потрібно забезпечити доступ до будь якої інформації, навіть травмуючої, адже страждання і співпереживання руйнує байдужість,

розвиває душу. Проте дорослий має нести відповідальність за вчасність (чи не зарано, чи готова саме зараз дитина до сприймання саме цієї інформації, чи здатна її переробити, усвідомити), а також за наслідки для розвитку особистості дитини. Дійсно, діти до 7-8 років не можуть рефлексивно сприйняти трагічну інформацію, історична травма для них може виявитись дуже емоційно глибокою. Для дітей цього віку існують полегшені форми передачі соціального досвіду – казки. Для старших дітей, при умові екологічності подання інформації і наявності підтримки з боку дорослого процесу переосмислення нового важкого досвіду, переживання і співстраждання не нанесуть психологічної шкоди, навіть якщо ці переживання такі сильні, що важко заснути.

Ми згодні з тими критеріями екологічності, які виробила щодо проблеми «чи розмовляти з дітьми про трагічне» Л. Петрановська, (наші додаткові коментарі подаються в дужках): 1) *свобода дитини* «знати чи не знати», впустити в себе травмуючий матеріал, чи закритися (дорослий має рефлексувати стан кожної окремої дитини, її реакції, щоб визначити наскільки готова вона зараз приєднатися до чужого болю), а форма обов'язкового уроку не надає дитині цього вибору; 2) *можливість дитини одержати підтримку* важкого переживання (попередній досвід поділених переживань, створення безпечної ситуації для вільного прояву емоційних реакцій, які беззастережно приймаються дорослим, – основа, на якій вибудовується адекватний рефлексивний процес переробки трагічної інформації, інакше відбувається лише імітація усвідомлення і набувається досвід маскування, маніпуляції та псевдорефлексії); 3) *право дитини не бути засобом*, коли її переживання обезцінюються, використовуючись лише як засіб досягнення певної мети (розуміння того, що відбувається виховний процес не має заступати дорослому цінності поділеного переживання тут і тепер, коли дитина стикається із трагічною інформацією – в цьому для дорослого проявляється об'ємна рефлексія одночасності різних пластів події, яка іще не доступна дитині); 4) *екзистенційна мужність дорослого*, який має

сам глибоко переживати те, про що він говорить, щоб супроводжувати дитину в її переживаннях (до того, як пропонувати інформацію про трагедію дитині, дорослий має вже для себе здійснити перехід від нарративу болі до нарративу надії, «дати відповіді на питання, як таке могло трапитись у цьому світі, як жити далі після такого, в чому шукати опору» [20]).

Висновки. Теоретичний аналіз механізмів подолання історичної психотравми підтвердив важливу роль групової рефлексії як реабілітаційного ресурсу – як на рівні відновлення сімейних стосунків, так і на рівні узгодження опозиційного досвіду нащадків членів територіальних спільнот, дивергентність якого зумовлено селективною властивістю пам'яті (пам'ятаються свої страждання, а не чужі).

Колективна пам'ять про страждання є складовою колективної ідентичності, тому для подолання розриву в поділенні досвіду історичної психотравми необхідно вибудовувати нову ідентичність у форматі нарративу надії.

Складовою застрягання, фіксації людини на стадії відкидання психотравми, що гальмує зцілення особистості і спільноти від пережитих страждань, є блокування рефлексивних процесів. Будь які дії влади, спрямовані на блокування рефлексивних процесів, не можуть вважатись адекватними стратегії зцілення спільноти. Сприяння усвідомленню історичної психотравми приводить до активізації діалогу, імовірним конфліктизаціям ситуації, для розв'язання яких потрібно регулювання конфлікту, а не його замовчування.

Відсутність можливості висловитись і бути прийнятим, почутим, відсутність досконалих символічних форм висловлення нарративу болі в мистецтві – ознака недостатньої усвідомленості амбівалентності історичних психотравм. Блокування висловлення горя, гніву, ненависті, провини, сорому на підставі того, що це викликає негативні емоції іншої частини спільноти, не

сприяє зціленню, адже залишається не вислуханим і не прийнятим іншою стороною наратив болю про власні страждання.

Головною темою, на яку має спрямовуватись рефлексія, є тема страждання іншого, адже колективна пам'ять є вибірковою лише щодо власного страждання. Культивування рефлексії об'ємного усвідомлення історичної травми (з утримуванням природної дивергентності поділеного досвіду нащадків опозиційних частин спільноти) і пошук форм культурного діалогу задля побудови спільного наративу надії є нагальним завданням українського суспільства.

Подальші перспективи соціально-психологічного аналізу історичних психотравм полягають у розробці питань інтерференції наслідків різних травм, з урахуванням зміни поколінь, та у вивченні конкретно-психологічної феноменології рефлексії історичних травм та їхніх ментальних наслідків для української спільноти, детальнішої операціоналізації механізмів подолання і зцілення.

Література

1. Яффе-Янаи О. Генетический код личности. Как найти и реализовать свое призвание / Орения Яффе-Янаи / Пер. с англ. Е. Сысоевой. – К. : Изд-во Алексея Капусты (подразделение «Агенства «Стандарт»»), 2009. – 244 с.
2. Heart M. Y. N. B. The historical trauma response among natives and its relationship to substance abuse: A Lakota illustration / Maria Yellow Horse Brave Heart / *Journal of Psychoactive Drugs*. - Vol. 35(1). - 2003. - pp. 7-13.
3. Adelman A. Traumatic Memory and the Intergenerational Transmission of Holocaust Narratives / Anne Adelman / *Psychoanalytic Study of the Child*. - № 50.- 1995. – pp. 343-367.
4. Петрановская Л. 9 мая; 9 мая-2; 9 мая-3; 9 мая-4; Завершая 9 мая. Електронний ресурс. Режим доступу <http://ludmilapsyhiolog.livejournal.com/50143.html>.
5. ZEMBYLAS M. Education and the Dangerous Memories of Historical Trauma: Narratives of Pain, Narratives of Hope / MICHALINOS ZEMBYLAS, ZVI BEKERMAN / *Curriculum Inquiry*, March 2008. - Volume 38, Issue 2, pages 125–154.

6. Найдьонова Л. А. Голодомор: страждання, спричинені політичною технологією // Проблеми політ. психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. пр. / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К.: Міленіум, 2009. – Вип. 9. – С. 73-82.
7. Montgomery K. E. Banal Race-thinking: Ties of blood Canadian history textbooks and ethnic nationalism / Ken Montgomery / *Paedagogica Historica*, 2005. - № 41. - pp. 313-336.
8. Abrams M. S. Intergenerational transmission of trauma: Recent contributions from the literature of family systems approaches to treatment / M. S. Abrams / *American Journal of Psychotherapy*, 1999. – Vol. 53(2). – pp. 225-231.
9. Schechter D.S. Traumatized mothers can change their minds about their toddlers: Understanding how a novel use of videofeedback supports positive change of maternal attributions / Daniel S. Schechter, Michael M. Myers, Susan A. Brunelli, Susan W. Coates, Charles H. Zeanah, Mark Davies, John F. Grienberger, Randall D. Marshall, Jaime E. McCaw, Kimberly A. Trabka, and Michael R. Liebowitz / *Infant Mental Health Journal*. - Vol. 27(5). - 2006. – pp. 429-448.
10. Scheff T. Goffman Unbound!: A New Paradigm for Social Science (The Sociological Imagination) /Thomas Scheff / Ed. by Bernard Phillips, Harold Kincaid /Paradigm Publishers, 2006. - 246 p.
11. Найдьонов М.І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях / Михайло Найдьонов / К. : Міленіум, 2008. – 484 с.
12. Ruppert F. Trauma, Bonding and Family Constellations. Understanding and healing injuries of the soul / Franz Ruppert/ Green Balloon Publishing, UK. - 2008. – 356 p.
13. Fonagy P. Affect Regulation, Mentalization, and the Development of the Self / Peter Fonagy, Gyorgy Gergely, Elliot L. Jurist, Mary Target / London : Other Press Inc. , 2002. – 577 p.
14. Hill J. *Becoming a cosmopolitan: What it means to be a human in the new millennium* / Jason Hill / Lanham, MD: Rowman & Littlefield. - 2000. – 203 p.
15. Metz J. B. The future in the memory of suffering / J. B. Metz (Ed.) / *New questions on God* - New York : Herder and Herder, 1972. - pp. 9-25.
16. Halbwachs M. *On collective memory* / Maurice Halbwachs / Chicago : University of Chicago Press, 1950/1992. - 254 p.
17. Conway B. Active remembering, selective forgetting, and collective identity: The case of Bloody Sunday / Brian Conway / *Identity An International Journal of Theory and Research*, 2003. - № 3. – pp. 305-323.

18. Nussbaum M. *Upheavals of thought: The intelligence of emotions* / Martha C. Nussbaum / Cambridge, 2001 – 766.
19. Pensky M. On the use and abuse of memory: Habermas, "Anamnestic Solidarity," and the Historikerstreit / Max Pensky / *Philosophy and Social Criticism*. - 1989. – №15. – pp. 352-378.
20. Петрановская Л. Говорить ли с детьми о трагическом / Электронный ресурс. Режим доступа <http://ludmilapsyholog.livejournal.com/tag/война>

Анотація. Пропонується положення про групову рефлексію як реабілітаційний ресурс подолання історичної травми спільноти. Проведено теоретичний аналіз поняття небезпечна колективна пам'ять у зв'язку із формуванням ідентичності наступного покоління. Узагальнено світовий досвід вивчення трансгенераційних механізмів передачі історичної травми. Розкрито динаміку зцілення від історичної травми на прикладі аналізу реакцій спільноти на психологічне травмування другою світовою війною. Особливість перебігу цієї травми в Україні зумовлено дивергентним поділенням опозиційним досвідом спільноти та інтерференцією з психотравмою голодомору. Обґрунтовуються психолого-педагогічні критерії екологічності розмови з дитиною про трагічне.

Ключові слова: історична травма, трансгенераційна психотравма, колективна пам'ять, групова рефлексія, голодомор, спільнота

Историческая травма сообщества: как потомкам помнить трагичное?

Л. А. Найденова

Аннотация. Предлагается положения о групповой рефлексии как реабилитационном ресурсе преодоления исторической травмы сообщества. Проведено теоретический анализ понятия опасная коллективная память в связи с формированием идентичности следующего поколения. Обобщен международный опыт изучения трансгенерационных механизмов передачи исторической травмы. Раскрыта динамика исцеления от исторической травмы на примере анализа реакций сообщества на психологическое травмирование великой отечественной войной. Особенности этой травмы в Украине обусловлены дивергентным разделяемым оппозиционным опытом сообщества и интерференцией с психотравмой голодомора. Обосновываются психолого-педагогические критерии экологичности разговора с ребенком о трагичном.

Ключевые слова: историческая травма, трансгенерационная психотравма, коллективная память, групповая рефлексия, голодомор, сообщество

Community historical trauma: how descendants have to remember of tragic?

L. A. Naydonova

Resume. Thesis about group reflection as rehabilitation resource to cope community's historical trauma is proposed. Theoretical analysis of dangerous collective memory concept is conducted in the connection with identity formation in next generation. International experience of psychotrauma intergenerational transmission is generalized. The healing dynamic of psychotrauma is disclosed on the base of the example of the community response to World War II trauma. Special features of the trauma in Ukraine are caused by divergent shared experience of opposed part in community and famishment trauma interference. Psychological pedagogical criteria of ecological communication with children about tragic event are proved.

Key words: historical trauma, psychotrauma intergenerational transmission, collective memory, group reflexivity, famishment, community